

Asszonyok „árnyék képe”
Nőkérdés a XVIII–XIX. századi halotti beszédekben

Míg a régi magyar irodalom története természetes módon tekinti tárgyának a prédikációirodalmat (és a prédikációirodalom részeként vizsgálja az utóbbi években a nyomtatott halotti beszédeket is),¹ a XIX. század magyar prédikációirodalmát a retorika-irodalmon – vagy egyes sikerültebb szövegeit az alkalmi szépirodalmi műfajokon – belül helyezzük el. Nem is vonta magára az irodalomtörténészek figyelmét. Bár az irodalomtörténet sokszor nem tud ezekkel a nyomtatványokkal boldogulni, a halotti beszédek egyre szaporodó nemzetközi szakirodalma nagyon sokszínű, mivel ez a szövegtípus több társadalomtudománynak szolgálhat forrásul. (Történészek, művelődéstörténészek, családfakutatók, szociológusok, a könyvtár- vagy nyomdatörténet kutatói, teológusok számára kínál értékes anyagot.) A beszédekből kirajzolódó nőképről vagy a családi élet formáiról azonban csak a nyolcvanas–kilencvenes években született néhány német, illetve angol nyelvű tanulmány.² Magyar viszonylatban Németh S. Katalin tanulmánya vizsgálta a XVIII. század közepi prédikációk női magatartásmodelljét,³ illetve nemrég Praznovszky Mihály figyelmét keltette fel egy nő fölött elmondott temetési beszéd.⁴

Történeti áttekintés, problémák. A nyomtatott magyar temetési beszédek történetét (különös tekintettel a nők felett mondott beszédekre) egy teljes magyar halottibeszéd-katalógus hiányában⁵ csak kísérletképpen vázolnám fel. Az általam ismert első magyar nő felett mondott beszéd 1569-ből való; Szikszai Fabricius Balázs sárospataki tanár latin nyelvű emlékbeszéde Perényi Gáborné fölött.⁶ Az előbeszéd szerint „ilyen tisztelő és kegyeletre valló írott emlékek, különösen női nemre vonatkozóak tudtommal vagy nincsenek, vagy igen ritkák nálunk”, tehát a XVI. század második fele lehetett az az időszak, amikor „valami jó és dicséretes szokást kezdenek el az utókor számára”, és magyar nyelvterületen is átveszik a személyre szabott, adott temetési alkalomhoz kapcsolódó halotti prédikáció nyomtatásának szokását protestáns körökben, német lutheránus mintára. Amint az említett beszédből látjuk, rögtön a kezdetekkor átterjedt a kegyeletnek ez a formája a nőkre is mint egy neves férfi feleségének vagy egy főúri család leszármazottjának kijáró

tisztességadás. A főúri temetési ceremónia pompáját⁷ nemcsak neves szó-
 kok fellépése növelte, hanem a beszédeiket megörökítő nyomtatvány is,
 amely tárgyi emléke maradt az eseménynek. Magyar területen a XVIII. szá-
 zadtól válik igazán elterjedt szokássá a halottaskönyvek összeállítása, me-
 lyek néha három-négy halotti prédikációt, több búcsúzó és búcsúztató verset,
 a sírverset, sőt kottás éneket is tartalmazhattak. Ezzel párhuzamosan az er-
 délyi református zsinati határozatok ismételten szabályozni próbálják a ha-
 lottkultusz egyre burjánzóbbá váló megnyilvánulásait. A XVII. század köze-
 pi határozatok szabják meg, hogy különböző társadalmi rétegekhez tartozó
 halottak fölött hányszor prédikálhatnak, és a prédikációknak hol a helye a te-
 metési rítusban, „ezenkívül mi fizetésért is többre nem mehetünk, mert mi az
 Isten igéjével complárkodni nem akarunk”. A prédikációkat követő szövege-
 ket, a ritmizálást és orációt kezdettől fogva sikertelenül igyekeznek kiiktatni
 a szertartásból. („A ritmikálás pedig teljességgel letéessék, hanem ha azt is
 valami nagy embernek és nagyságos úrnak teste felett engedessék meg. Ha-
 sonlóképpen az orálás is főképpen deákul, találtassék, hanem ha valami
 nagy solemnitásban sok deák embernek jelenlétkben engedessék deákul
 meg” – 1638. zsinati határozatok jegyzőkönyvei az Erdélyi Református Egy-
 házkerület Irattárában, Kolozsvár.) A legtöbb halotti nyomtatvány a XVIII.
 század folyamán jött létre, és divatjuk jóval túlélte a barokk kort. A nyomtat-
 ványok szaporodása összefügg azzal is, hogy már nemcsak az ország, hanem
 a kisebb közösség érdemes személye fölött mondott beszédeket is kinyomat-
 ták. A nemesi családok tagjai mellett sorra megjelennek a professzor- vagy
 orvosfeleségek felett mondott beszédek is. Az 1776-os erdélyi zsinaton nem
 mennyiségi, hanem tartalmi szempontból lett vizsgálat tárgyává a halotti
 prédikáció:

Mint másutt a keresztyénségben, úgy a mi nemzetünkben is megtartatott eleitől fogva
 az a dicséretes szokás, hogy a meghalt embereknek testek felett istenes és dicséretes ta-
 nitások lennének, nem azért mintha azok által a meghaltaknak a segítségére vagy hasz-
 nokra lehetnének, hanem inkább, hogy a tanítók azok által az élő hiveket az emberi élet-
 nek rövid és bizonytalan voltára emlékeztessék, utolsó végeket velek szemléltetessék, a
 penitencia tartásra és az Istenhez való igaz megtérésére serkentsék a megholtakon keser-
 gőket. De ezen dicsőséges célhoz ragadtanak immár ma kiváltképpen az alkalmaztatásra
 és a bucsúztatásra nézve igen csak illetlenségek; nem sajnálják ugyanis sokan a tanítók kö-
 zül arra lépni, hogy mindeneket jó keresztyéneknek, kegyeseknek és jámboroknak, isten-
 féltőknek és az Úrban boldogul kimultaknak kiáltsanak; mindeneket a megholtak dicsé-
 retire magyarázzanak [...]. Ezután abban törekednek, miképpen keressék a keserveseket
 is mondva keresett szókkal sirásra és zokogásra indítani, melyben minekutána az illen-
 dőséget meghaladták, a vigasztalást vagy elmellőzvényt vagy pedig nevetségül azokra is ki-
 terjeszkedvén akikre éppen nem illik, hozzafognak amaz unalmas és az atyafiak között
 sok háborgást szerző véghetetlen bucsúztatásokhoz [...] mely csekélységhez kivált a köz-
 nép immár annyira hozzá is szokott, hogy enélkül a Szentírás szerint való tanításokat
 semminek vélje...

– érzik, hogy egy egyházilag ellenőrizhetetlen és dogmatikailag nem javallt szöveg-hagyomány alakul ki, amely nagyfokú stilizálás, retorizálás révén megteremtí a maga hagyományát, és elválí a prédikáció eredeti funkciójától.

A halotti nyomtatványok XIX. századi története újabb kérdéseket vet fel. A nyomtatott beszédek eddig vizsgált korpusza azt mutatja, hogy a halotaskönyv elsősorban protestáns, sőt református szokás maradt. A többségében protestáns Erdélyben a XIX. század első felében, körülbelül a század közepéig elterjedt szokás volt, jóval tovább élt itt, mint Magyarországon. Ezt nemcsak a vizsgálat alá vett beszédek jegyzéke mutatja, amelyen csak elvétve jelennek meg XIX. századi Magyarországon nyomtatott prédikációk, hanem a Kazinczy-levelezés egyes részletei is erre engednek következtetni. Kozma Gergely szentgericei (Maros megye) unitárius pap, akinek irodalmi ambíciói voltak, hiszen később több színművet, Landerernek pedig regényeket fordított, így ír 1803-ban Kazinczynak: „Küldöm [...] 20 Példányait egy Halotti Munkátskámnak azon alázatos kérelem mellett, hogy egyet magának tartván, ha méltónak találandja, közölök egyet egyet T. T. Dugonits András, Batsányi János, Virág Benedek, ... (stb.) Uraknak” adja át. Válaszában ezt jegyzi meg Kazinczy: „Az Úr munkáját által adtam Csokonay Úrnak Debreczenben 's olvastattam véle az Úr levelét. Ő nagyra becsüli az Úr' emlékezését 's ajándékát velem együtt szívesen köszöni. Elirtóztunk mindketten titulusától, 's szántuk az Urat, a' ki az Erdélyben még most is szokásban lévő halotti ízetlen írások tételére kényszerítettik. Engem annak megoldására egyedül az fog bírni, hogy barátomnak ismérjem munkáját, 's ki tudja, talán lelek benne valamit, a' mi philologikai jegyzéseimet szaporíthatja.”⁸

Ha feltételezzük, hogy a máshol már csak szórványosan jelentkező nyomtatott halotti beszédek idején, a XIX. században helyi sajátoságként értelmezhető a műfaj fél évszázados továbbélése Erdélyben, akkor erre magyarázatokat is szeretnénk találni. A következő hipotézisek fogalmazódtak meg bennem: a műfaj továbbélése az erdélyi nemesi családok protestáns voltával állna összefüggésben, tehát felekezeti alapon, az európai protestáns hagyományhoz kötődése miatt lenne itt hosszabb életű. Vagy esetleg a protestáns hagyományon belül is kialakult már korábban, a XVIII. században ezeknek a nyomtatványoknak egy speciálisan erdélyi hagyománya, és ez sodorta tovább a műfajt azokban az évtizedekben is, mikor már mások szemében elavultnak tetszett? A divatjamúlt kiadványt azonban igyekeztek korszerűsíteni, a beszédek laicizálódtak, egyre inkább az ismeretterjesztő, tudomány-népszerűsítő értekezések funkcióit látták el. Ezek a közepes terjedelmű nyomtatványok közvetítették a tágabb (olvasó)közönség felé azokat a kérdéseket, amelyekről az olvasottabb, külföldi egyetemeket megjárt lelkész-professzorok tájékozódtak. Tudományuk halotti beszédekbe sűrítésének hátterében az

is állhat, hogy az összegyűlt nemesi hallgatóság előtt temetések alkalmával tudták demonstrálni tájékozottságukat.

A XIX. századi beszédek második jellegzetességeként a nőkérdés erős jelenlétét emelném ki. A vizsgálatom tárgyául választott beszédek elsősorban témájukat tekintve képeznek egy világosan elhatárolható korpuszt. Azok a nők fölött mondott beszédek érdekeltek, amelyek a nő hivatásáról, szerepköreiről, a feminin karakterről, a nő, nőiség meghatározásáról értekeznek. Az ilyen beszédek nagy száma indított valójában az értekezés keretként használt műfaj, a halotti beszéd vizsgálatára. A téma virágzása az 1780 és 1845 között nyomtatott beszédekben követhető nyomon. Valójában az 1733 és 1886 közötti időszakból vizsgáltam hetvenegy, nő fölött elhangzott beszédet, az időhatárok kitágítása azonban csak elszórtan jelentkező nyomtatványok figyelembevételéből származik (kéziratos formában a XIX. század második feléből is szép számmal maradtak fent hasonló témájú, szerkezetű beszédvázak Kolozsváron). A 71 megvizsgált nyomtatott beszédből csupán 16 született Erdélyen kívül. A beszédek közel kétharmada tartalmazott elmélkedést a nőről és hivatásáról, ezek kivétel nélkül protestáns, elsősorban református beszédek. A más témát választó, kinyomtatásra került beszédekből is csak öt katolikus.

A személyre alkalmazott halotti beszéd már kezdettől fogva tartalmazta bővebben vagy csak jelzésszerűen a halott életének és tulajdonságainak leírását. Általános és idealizált jellemrajzok születtek, amelyek elsősorban művelődéstörténeti szempontból érdekesek, többet közölnek a kor ember- és magatartásideáljáról, mint magáról a halottról. A nők fölött tartott beszédek jellemrajzai is általánosítanak, közeleti tisztségviselés és foglalkozás hiányában még inkább, mint a férfiaké; általában a női nemtől elvárt viselkedésmintát építik fel. Érdeklődésem tárgyát a halotti beszédeknek e funkciója és az ezt teljesítő szövegrész képezi. A XVIII. század végétől jelennek meg azok a nyomtatványok, melyekben nemcsak a halott jellemrajzának bemutatása során és érdekében konstruálódik meg a nőideál (korábban a prédikációk jellemrajzaiból lehetett következtetni a megkívánt magatartásmodellre), hanem programszerűen egy általános nőképről értekeznek, eleve egy ideális magatartásmodell felépítésére vállalkoznak, eszerint strukturálják az egész beszédet, és ilyenkor a halott jellemrajza csak konkrét szemléltető példa. Az elparentálást értekezéseik keretként használták az orátorok, és míg az eljárás nem új, új az, hogy nem dogmatikai kérdésekről értekeznek, nem is a beszédhelyzet által kínált tárgyakról (a halálról vagy az élet céljáról, ahogy az a halál felől értelmezhető), hanem laikus közérdekű témákról. Az ún. „nőkérdés” a XVIII. század végétől kezdve ilyen közérdekű témának bizonyul.

A gyászbeszédek témája nem műfajukból adódik; a kor más típusú szövegeihez kapcsolódva értekeznek a „nőkérdésről”. A halotti beszéd műfaji keretei között vállalják a közvélemény figyelmének felkeltését e kérdés iránt,

jelzik annak igényét, hogy újragondolják a nemi szerepeket és a nőről a társadalmi-kulturális szféra fontosabb tényezőjeként beszéljenek, mint korábban. Az 1780–90-es években Bárány Péter, Pálóczi Horváth Ádám, Ányos Pál tollából női jogokat tárgyaló röpiratok születtek. Ennek a néhány sokszor emlegetett röpiratnak talán túl nagy jelentőséget szoktunk tulajdonítani. Fábri Anna 1999-ben megjelent nőtörténeti szöveggyűjteménye is (*A nő és hivatása – szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből*) ezeket a röpiratokat állítja előtérbe mint olyan szövegeket, melyek először vetik fel a témát, és a folyamat elindítói voltak. Ennek a prédikációkorporusnak az ismeretében azonban úgy tűnik, hogy a nőkérdés irodalmának története semmiképpen nem a vitákkal kezdődött, ezek mögött feltáratlan szövegek tömege áll, csak hogy ezek olyan műfaji keretekben jelentek meg, amelyeket irodalmárként ritkábban olvasunk. Nemcsak a parentációkra gondolok, hanem ilyenek a házasságkötések alkalmával mondott prédikációk is, amelyek a bölcs feleség magatartásáról és a jó házasság titkairól értekeznek. A nőknek szóló erkölcsi kalauzok irodalmát is érdemes lenne ebből a szempontból megvizsgálni. Ezekhez is kapcsolódnak a halotti beszédek, mert a tárgyalt prédikációk nemcsak példát állítanak, hanem a népszerű viselkedéskönyvekhez hasonlóan életvezetési tanácsadóként is szolgálnak, a boldogsághoz vezető utat próbálják megmutatni a női hallgatóságnak és olvasóknak (például hogyan oldják meg feminin szelídséggel, hallgatással a konfliktusokat). A nőkérdés történetének kanonizálódó szövegei mögött ott áll ez a szépirodalminak nem tekinthető szövegtenger, amelynek amazoknál viszont talán nagyobb közönsége, erősebb mentalitásformáló szerepe volt. (Erdélyi viszonylatban és a női közönségre nézve legalábbis megalapozottnak találok ezt a kijelentést.) Nyilván összefüggnek a dolgok, a neves szerzők írásai vagy a közismert folyóiratok nőkérdést felvető cikkei hatással voltak a halotti prédikációk témáinak alakulására, ugyanakkor fordított irányban is működhetett ez – bár valószínűleg kisebb mértékben. De nem is az elsőbbség kérdését érzem fontosnak, azért sem, mert úgy gondolom, hogy különböző közönséget elérő és főleg különböző helyzetekből szóló szövegekről van itt szó. A prédikációk legitímálhatnak témákat és vélekedéseket, egy fél évszázadon keresztül ívelő prédikátori hagyomány pedig a többszörös újrafogalmazás, ismétlés révén folyamatosan megerősíti a nőről való beszéd adott formáit, ugyanakkor alkalmazkodik is e beszéd változásaihoz. Azok a halotti prédikációk, amelyek kompilációk a nőkérdés közhelyessé vált mondataiból, általában csupán leegyszerűsített vázlatát adják a kérdéskörnek, jelezve azt, hogy a prédikátor olyan befogadókra számíthat, akik számára elég utalni a közös tudás részévé vált, folklorizálódott elemekre. Az ilyen beszédek funkciója csak az ismétlés, megerősítés. Ezek mellett azonban folyamatosan jelen vannak olyan beszédek is, melyek rendre hozzáigazítják a prédikációt a nőkérdés éppen aktuális témáihoz, másrészt tehetséges szerzők, akik irodalmi igénnyel írnak.

Tematikus sablonok, közhelyes képek épülnek be minden olyan beszédbe, amely a nő feladatait és a nőiség definícióját fogalmazza meg. Ezért néhány XIX. századi prédikációt elolvasva is úgy tűnhet, hogy azok kevés egyedi, az adott szerzőhöz köthető sajátossággal bírnak. Ez elsősorban abból adódhat, hogy a prédikációírás hagyományos technikáját követve nagymértékben inspirálódnak az elődök és kortársak beszédeitől, ezért is nem határolódnak el élesen az egyes szerzők egyedi alkalmakra írt szövegei. Ugyancsak a prédikációírás hagyományos technikájából adódik, hogy a szerzők gyakran élnek példákkal, amelyek kezdetben a keresztény, később egyre inkább az antik hagyományból származtak; a lelkészekre is kiterjedt a klasszikus műveltség bizonyításának kényszere. Ha a XVIII. század elején a halottban „benne találtatott Sárának engedelmessége, Rebekának serénysége, Rákel lelki szépsége” stb., a század végétől kezdve, de főleg a XIX. század során a bibliabeli asszonyok előszámálása mellett az antik irodalomból származó mintaasszonyok és negatív példák kerülnek túlsúlyba: a nő „olyan szép mint Heléna, olyan tudós, mint Aspasia, olyan kincses mint Medea, még olyan szorgalmatos-is, mint Mártha”. (Az idézet 1813-ból való, tehát az 1817-ben megjelent első magyar nyelvű női arcképcsarnoknál, Peretsenyi Nagy László *Heroineisénel* korábbi, és megelőzi az ugyancsak 1817-ben a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain bemutatott görög és római asszonyokat is. Újból jelezném, mennyire lehetetlen vállalkozás a nőkérdéshez kapcsolódó szövegek történetét olyan mértékben rekonstruálni, hogy megtaláljuk bizonyos téma vagy nyelvi fordulat eredetét.) Az anyaság mintaképei Cornélia és a bátor spártai anyák, a bajt okozó külső női szépség példája Görög Ilona (Heléna) vagy Cleopátra, de vannak szép számban házsártos Hárpiák, boszorkány Circék, Sirének és kígyóhajú Medusák. Gyakori a halott metaforikus-szimbolikus azonosítása a pozitív példákkal. A prédikációirodalom további sajátossága is jelen van egyes szövegekben; a beszédet egyetlen óriásmetaforára építik, és ezt bontják elemeire. A leggyakoribb a jó asszonynak a Nappal való azonosítása, de gyakori a méhkirálynő vagy a kereskedőhajó metaforája is. A Nap- és a méhkirálynő- (vagy ahogy ők nevezik: anyaméh-)metafora a nő központi szerepére utal a családban, a kereskedőhajó pedig a szorgalmas gazdaasszony jelképe. Az antik képzőművészetből származó csigaházon vagy teknősházon álló nőalak példája lesz az otthonát el nem hagyó asszonynak stb. Természetesen a keresztény jelképrendszert is tovább használják, így szőlőtő vagy olajfa is lehet a jó asszony jelképe. A nőkép változása nyomán a tökéletes asszony nagyon gyakran a család őrangyalaként jelenik meg.

Bár eddig az asszonyi virtusokat, a jó feleség képét leíró halotti beszédek egységéről beszéltem, valamilyen mértékben csak szétbomlik ez az egység szerzőkre és egyes prédikációkra. Ha végigtekintünk ezeknek a nők felett tartott beszédeknek a során, feltűnik, hogy több beszédnek ugyanaz az öt-hat szónok a szerzője, sőt ezek akár egy lelkészdinasztiába is tartozhatnak, mint

ahogy a Herepeiek esetében látjuk. Ebből a családból négy orátor is feltűnt ez alatt az ötven év alatt, és arra is gondolnunk kell, hogy a család könyvtárában levő beszédgyűjtemény inspirációja valamilyen mértékben szerepet játszott abban, hogy a Herepeiek ehhez a bevált témához nyúltak, és ezt írták tovább, mikor női halott fölött kellett beszédet mondaniuk. Az is figyelemre méltó, hogy az egy-egy prédikációval jelen levő vidéki lelkészekkel szemben, a népszerű egyházi szónokok a református kollégiumok tanárai közül kerültek ki. Elsősorban a kolozsvári, de emellett az enyedi és marosvásárhelyi református kollégiumok tanáira is van itt szó, akiket gyakran hívtak meg Erdély különböző városaiba vagy vidéki családi kúriákba halotti prédikációt mondani neves erdélyi családok nő- és férfitagjainak temetésén. Tehát a kollégiumok állományában fellelhető olvasmányokat is figyelembe kell vennünk. Az rekonstruálható, hogy a kolozsvári kollégiumokban a XIX. század eleji lapok megvoltak, például az első sajtóbeli nővitának helyet adó *Tudományos Gyűjtemény* 1820-as évekbeli számai. A nőkérdésnek két Erdélyben született szövegét biztosan ismerték a szónokok: Cserei Farkas 1800-ban kiadott *A magyar és székely asszonyok törvényét* – bár ez jogi jellegű munka – és Molnár Borbála Újfalvi Krisztinával folytatott levelezését. Ez utóbbi, „a két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezés” 1804-ben jelent meg, 1796 és 1799 között írt leveleket tartalmaz, melyekből kitetszik a prédikációkban is használt közhelyek, pro és kontra érvek ismerete.

A feltételezett kolozsvári központú erdélyi halottibeszéd-író „iskolán” belül különíthetünk el tehetségesebb vagy nagyobb hatású szerzőket. Herepei János beszédeinek sajátossága az a polemikus hangnem, amely általánosan jellemző a nőkérdés röpirataira vagy a fent említett női levelezésre, tehát inkább kapcsolódik a nővitához, mint prédikátortársai, akik csak témában kapcsolódnak a nőkérdéshez, de az erkölcsi oktatás hagyományos hangnemét nem cserélik fel a különben korszerűbbnek is ható polemikussal. Herepei János elmés hasonlatai, allegóriái szórakoztató olvasmánnyá teszik beszédeit. A korabeli közönség is értékelhette érvelési módját, de bizonyára témáit és vélekedéseit is, hisz egyik beszédéből két évtized múltán második kiadás is készült. Ez az eset jelezheti, mennyire eltávolodott az alkalmiságtól a halotti beszéd tanító része. Herepei János különben az a szerző, aki leginkább gyanúsítható azzal, hogy hagyományt teremtett, valamint azzal is, hogy leginkább fogékony volt a később nyilvánosan, a sajtóban megtárgyalt kérdésekre. Őt az asszonyi nem egyik prókátorának tekinthették, mert beszédei (*Az asszonynak jussai*, 1799, *Azok a pontok, melyekből az asszonyokat nézni- és megítélni kell*, 1805, *Az asszonyoknak a világi dolgokba való be-folyásokról*, 1806) normaállítás, erkölcsi kioktatás helyett inkább védelmükbe veszik a nevelés nélkül hagyott és a maga értékében, fontosságában fel nem ismert női nemet. Szinnyei József szerint „Radák Polyxéna (ki szerelmi bánatában megmérgezte magát) felett mondott gyászbeszédéért a kolozsvári nők egy szelencében száz aranyat küldtek neki

elismerésül”.⁹ Nem sikerült ennek az 1803-as beszédnek a nyomára bukkannom, csak a halotti verseket nyomtathatták ki Radák Pólika temetése után, a vers a tragédiával végződő férjhez kényszerítés történetét adja.

Újból utalok Kozma Gergely 1802-es beszédére, amelyet megküldött Kazinczyéknak, bár Kozma Gergely nem vált a nőkérdés híres prédikátorává. Sajnos Kazinczy következő Kozma Gergelyhez címzett levele nem ismert, pedig ez izgalmas levél lenne, feltételezve, hogy Kazinczy a halotti nyomtatvány elolvasása után reflektált erre a munkára. Ez a halotti beszéd ugyanis a nemi diszkrimináció bizonyításával és ehhez kapcsolt felháborodott kérdésekkel indít, majd rousseau-i indíttatású neveléstani értekezéssé válik, amelyben a nőnevelés kérdése is helyet kap, utána meg a nő hivatását más prédikációkból ismert módon felosztva tárgyalja. (A feleség, anya, gazdaszszony szerepköreit írja le.) Kozma Gergely józan, világos, retorikai díszítmények túlbuzjángásától mentes előadásmódja – amelyben a bőbeszédűség egyetlen formája a bibliabeli és antik asszony példák időnkénti sorolgatása – szintén megváltoztathatta Kazinczy véleményét levelezőtársa munkájáról, kiemelhetette az ízetlen halotti írások tömegéből. Ha nem maradt is fenn a Kazinczy-levél, a Kozma Gergely-féle halotti beszéd recepciójáról mégis tudhatunk egyet-mást. Gedő József, Kazinczy szavaival „unitárius főúr”, ezt írja a szerzőnek: „Kinyomtatott predikátiód által, magadat mindenféle esméretessé tetted. Tégedet statusunk prédikátorai közt azon polcra helyeztetnek a disinteressatus értelmesek, melyen van Körmöczy és Szabó, annyira, hogy belőled s ezekből formálják az eminent kitétsző prédikátorink triumvirátussát.”¹⁰ A református lelkész, Gombási István leveléből is idézek 1803-ból:

Nagyon tetszik nékem ez a jeles munka. Nagy olvasásra és még szebb elmére mutat. [...] Örvendettem kivált, hogy t. Uram a francz és német nyelvekben, és azokon írt tudománnyal gazdag könyvekben is jártas-költös. Hasonlóképpen a mi magyar könyvíróinknak drága munkáit is nagy haszonnal olvasta, és azoknak kincseit, a magyar nyelv kipalérozására és megbővítésére tzelező újonnan feltalált szavait és szollások módjait egészen magáévá tette. Nagyon tetszett nékem a nevelés hibáinak és a szebb nemnek köztünk újabb-újabb módon való kapásának csinos találása... S candidalom t. Uramot két hivatalokra. Az egyik a magyar nyelv művelésére tám tsak hamar felállítandó ns társaságnak érdemes tagjai közzé léjendő számlálás, a másik a kolozsvári unitária fényes ekklézsiában való papság. Szép ekklézsia ugyan a sz-gericei is, de mégis kicsiny fészek egy olyan sas szárnyain repülő elmének.¹¹

A nyomtatott halotti beszédek újabb funkcióit mutatják ezek a levelek. A gyászoló család, legtöbbször az özvegy költségén kiadott nyomtatvány publikációs lehetőség volt azon lelkészek számára, akik vagy az egyházi hierarchiában kívántak előbbre lépni, vagy – ahogy Kozma Gergely esete mutatja – emellett írói, és ezzel kapcsolatban nyelvművelői képességeiket is be akarták bizonyítani.

A halotti beszédek nőképeinek alakulását a már említett 1569-es emlékbeszéddel kell kezdenem, amely Perényi Gábornét „a női erények dicséretes példájának” tekinti. Az itt megrajzolt asszonykép és ezen belül az egyes erények, hierarchiájuk a XVIII. század közepéig nem változnak, akkor mutatkoznak első jelei az egyre nyilvánvalóbb folyamatnak, amelynek során újfajta beszéd alakul ki a nőről. A régi típusú asszony legfontosabb érdeként a kegyességet állítják, és azt mondják, hogy a női nem „jobban vonzódik a mennyieiek tudományához és vizsgálatához”, mint a férfiak. (Ez a vélemény tovább hagyományozódik, és mikor a feminitást mint fokozott érzékenységet határozzák meg a XIX. század harmincas éveiben, ez a régi érv problémamentesen épül be az érvrendszerbe.) A XVI–XVIII. századi beszédek a feminin magatartásjegyeket az istenfélelemből vezetik le: elsősorban általános morális, kegyes viselkedésformákat várnak el (erkölcsi tisztaság, szűzies szemérem, kevés beszéd, megpróbáltatásokban lelkiertő bizonyítása, kegyesség, adakozás, egyszerű ruházat). Emellett elvárják a házastársi kötelesség teljesítését (hűség, engedelmesség, bölcs önmérséklettel a férj kedvében járás), a mater familias kötelességeit (házvezetés, szorgalom, gyermeknevelés, otthonülés). Egyes prédikációk a női műveltséget is dicsérik – ezen a Szentírásban és a dogmatikában való jártasságot értik, valamint az ezekhez szükséges deák nyelv ismeretét, de mindez inkább kivételes esetnek számít.

A XVIII. század elejétől bukkannak fel újabb témák, például a férjnek való engedelmesség és a nemek egyenlőségének kérdései. Elsősorban a teremtéstörténetből és Pál apostol leveleiből származó érvekkel állítják fel a férfi–nő hierarchiát, mint ahogy minden későbbi prédikátor is ezeknek a bibliai szövegrészeknek a tekintélyét használja fel érvelésében – csak épp olvasatuk változik meg némiképp. A nő természetellenes vezető szerepre vágyását minden korban épp aktuális romlásnak tekintik a prédikátorok, mert „valóba szép rendtartás: a tyúk kotág a háznál, a kakasnak pedig hallgatás a dolga. Ez az oka annak, hogy némelyek házassága nemcsak Purgatorium, hanem merő pokol, mert Isten-világ törvénye, sőt a természet ösztöne ellen való dolog, hogy az asszony uralkodgyék az ő férjén”.¹² Mint látjuk, ezek a prédikációk a nőknek kiszabott viselkedésnormákat nemcsak pozitív példaillesítés által írják le, a magatartásminta a pozitív és negatív példa mentén konstruálódik. Leleményesek a negatív példák lefestésében, és ilyenkor a nőcsúfolókkal mutatnak rokonságot. Az „emberek-e a nők” kérdés először az 1730-as évek beszédeinek témája, de a századvégi beszédek is gyakran hivatkoznak egy olyan írásra, amely az asszonyokat állati sorba rendeli. Miről lehet szó? Név nélkül 1783-ban jelent meg a *Megmutatás, hogy az asszonyi személyek nem emberek* című írás, amelyre Ányos is megfogalmazta női álarc mögötti ellenvéleményét. Azonban ez még nem magyarázná meg a század elején írt prédikációk felháborodott tiltakozását, a magyarázatot az 1783-as ponyvatermék előtörténetében kell keresnünk: a *Dissertatio quod mulieres non sint*

homines című könyvecske Lipcsében jelent meg 1595-ben. Ráth-Végh István szerint¹³ nagyon népszerű lett, a XVI. század folyamán még négy kiadása volt, francia fordítás kettő is készült belőle a XVIII. század második felében. Az eredeti írást tréfának szánták, a skolasztikus tudomány szőrszálhasogatását, a szentháromságtan tagadóinak bibliaolvasó eljárását parodizálандó. Kortársai azonban a könyvet komolyan vették. Még ugyanabban az évben a brandenburgi udvari prédikátor elleniratot írt. A wittenbergi egyetem tanári kara is tiltakozott a kiadvány ellen. Az 1730-as évek prédikátorai tehát idegen nyelvű forrásokból már ismerték az asszonyszidalmazó és asszonyvédő írásoknak ezt a tudományos köntösben jelentkező formáját, amely nemcsak az „emberek-e a nők” kérdés emlegetését eredményezte, hanem mintát szolgáltatott az asszonyi nemről szólásra, elmarasztalásra és dicséretre egyaránt.

A XVIII. század végétől kezdve a beszédek szerkezete a következőképpen alakul: a szöveget a nő szerepkörei szerint tagolják, majd ezeken belül tárgyalják a teljesítésükhöz szükséges női jellemvonásokat. A nemrég elsőnek hirdetett kegyesség emlegetése már nem kötelező érvényű, a hármasszó hivatás: a feleség-, anya-, gazdasszony-szerep jó betöltését egyre kevésbé teszi függővé az istenes élettől. Egyre nagyobb hangsúlyt kap a családi élet szerepe az egyedi és közboldogság megteremtésében.

Én a Társaságos életet úgy nézem, mint egy nagy Karikát, melynek széleit a közönséges Törvények, Ítélszékek – Státus ereje, tehát a Férjfiak őrzik, de valamint minden tökéletes Circulusnak egy közép-pontjának kell hogy légyen, így a közönséges Társaságnak is Centruma, vagy magva a Házi élet. – A Háznak lelkét pedig mindég az Asszony teszi. Itt, egy háznak boldog kebelében foganszik-meg – itt terem és virágozik minden földi öröm és boldogság, – itt nevednek a Haza derék Fiai és Leányai – innen, mint egy Középpontból, mint a Napból, ömlik szerte minden áldás, öröm – minden Jó és boldogság. Az egész nagy Systemában-is a Középpontból indul-ki – és oda tér vissza minden erő és valóság, – a Társaságos életben-is a Háznak lelkéből az Asszonyból foly minden boldogság – és a világi lármából ide vonódik-vissza.¹⁴

A magánszféra, a család középpontjában álló nő úgy értékelődik fel, hogy ugyanakkor nem kell kiemelni őt hagyományosan elgondolt közegeből, sőt megerősítik a családi körre korlátozódó feladatkörét, és ezzel egy időben feladatai mégis az egész társadalmi nyilvánosságra nézve fontosabbaknak tűnnek. A férfit illető közéleti szféra, a „világ zajos piacával” szemben az idilli családi környezet, a házi csendesség őrző angyalává válik a nő, akit biedermeier tablóban gyermekei körében festenek, vagy mint hasznos könyveket olvasgató, férjét hazaváró feleséget, akinek galambszelídségű karjai közt eltűnnek a világ zajából hazatérő férj homlokának komor ráncai stb. A magánélet szféráját teljesen a nőiséghez rendelik, a közéleti szférát kizárólag a férfiaknak osztják (csupán Herepei János veti fel a tanári és orvosi pályák megnyitását a

nők előtt). A három sajátosan női szerep (feleség, anya, háziasszony) kiegészül egy negyedik elemmel, a honleányi szerepkörrel. Ezt elsősorban az anyai hivatáshoz kapcsolják, a gyermekek nemzeti jellegű nevelését várják el a nőtől. Nemcsak a nemi szerepek elosztása jelentkeztetett közérdekű kérdésként, hanem a nő mellett a gyereket is felfedezték, így a nevelés körüli feladatok a korábnál nagyobb hangsúllyal vannak jelen a beszédekben. És mivel a gyerekek nevelése a nemzet jövője szempontjából értékelődik fel, a magyar nő nevelése, műveltség szintjének emelése politikai kérdéssé is válik.

Újból Herepei Károly beszédét idézem:

Az asszonyok foglalatosságok ezek szerint mindég közelebb van a Természethez – csendesebb mint a Férjfiújé – de kedvesebb és sokkal állandóbb. Míg a Férjfiú tanuló asztalánál könyvekben merülve, a régi világ Pirámissait bámulja, vagy egy papiros-mappán kíséri Hannibált az Alpeseken keresztül, addig az Asszony otthon a Ház szükséges dolgait folytatja, s ügyel arra, hogy férje ezen gondolatbeli Expeditióból, hazatérvén, éhen ne maradjon. [...] Míg a Férjfiú a Csillagok közt vizsgálódik, s a napok Sismémait karimázza, addig az Asszony, mint a hajdani leányzó az egen andalgó Thalesnek, lába-alóll a követ elhengergeti, hogy a magosban járkálván gondolatjaiban, itt alatt meg ne botoljék.¹⁵

A nemi szerepekhez nemcsak két teljesen elkülönülő életteret, hanem különböző magatartást is rendelnek, a férfi és nő teljesen különböző karaktert tárgyalják, sokkal inkább biológiai és pszichikai alapú különbségekként, mint a nevelés és a társadalmi körülményekből származó különbözőségként. A női műveltséget is a férfiakétól teljesen különbözőnek gondolják el. Olyan tudásanyagot képzelnek el az ideális kisasszony fejében, amelynek gyakorlati haszna van, és felkészíti őt az asszonyként betöltött hármas szerep minél eredményesebb megélésére.

A nőkérdés más jellegű szövegeiben is gyakran vált témává a nők helye a kultúrában, amint azt a nőnevelés és a nőírók körül zajló viták jelzik. Ezek a kérdések is lecsapódnak a gyászbeszédekben, a nők nevelését, műveltségét, olvasási szokásait egyre gyakrabban tárgyalják a prédikátorok. Különösen az 1797 és 1813 közötti időszakból lehet olvasmányos, sokszor derűt keltő idézeteket felhozni ennek alátámasztására. Herepei János 1797-ben a női nem jussairól szólva elsősorban a nőnevelést szorgalmazza, a házi vagy intézményes nevelés körüli vitákat megelőlegezve:

Én nem látom által, miért ne lehetne a leányoknak éppen mint a fiúknak számára oskolákat állítani, és azokban őket a nagy és kis Kathékismuson túl, és még a Hübneren-is túl – valóságos tudományokra-is taníttatni. Megesmérletetni őket a természettel közönségesen – és ezzel a földdel különösebben – és magokkal – az ő kötelességeikkel még különösebben – Azonba vagynak olyan kemény szívű szülék – a kik leány gyermekeiket – még tsak írásra sem akarják taníttatni – ne hogy megnővén valami kárhozatos correspondentiába elegyedjenek – Bizony egy járást már ki kellene nékiek, kitsin korokban, szemeiket is tőjni, ne hogy megnővén azzal valami kárhozatos hunyoríttásokat tehessenek!¹⁶

Ekkor már nem a vallásos irodalomban való jártasságot jelenti a női műveltség, hanem új típusú, nyugati mintára épült tudásanyagról, irodalomról, olvasáskultúráról van szó.

A prédikációk ennek az új műveltségnek nem minden elemét javallják. Előítélettel kezelik a nők kultúráját érintő változásokat, a divatos szaloni viselkedéselemeket, és ami minket közelebből érinthet, a női olvasmányokat is:

A midőn a fiú valóságos tudományokra: akkor a leány arra taníttatik, miképpen tudjon szavának ilyen vagy olyan tündéres állást – és mozgást adni, midőn a fiú lovaglás, vadászás által, és az emberek nyomorúságának megismerésével, a rajta is könnyen történhető szerentséltenségek ellen keményítettik, akkor a leány muzsika – éneklés – piktura – Román Poésis által gyengítettik, és az anyának – a ki ezt Delicatessénak nevezi, kövér reménységei között, e képpen készíti magát arra a szenvedhetetlenségre, hogy egy törbe bonyolodott madaratskának veszedelmén sírjon – és arról – hogy a kotsisnak, ha a kapu előtt sokáig várakoztatja, midőn télbe visitába szekeredzik – a fülét a hideg megveheti, ne is gondolkozhassék.¹⁷

A szalonhölgygel szemben a gazdasszonyt dicsérik, a fortepiano és könyv helyett a cselédekkel törődést ajánlják:

Polgári házba megyünk – ha fortepianót, csinos zsebkönyv gyűjteményt, s concert darabokat nem találtok, ezeket hibául ne tegyétek, ezek is szépek időtöltésnek, s hasznos eszközök a lélek művelésére, de hogy ezekben határozódjék egy asszony munkásságának czélja [...] azt semmi esetben, semmi rangban el nem esmértem, többre látom az asszonyt hivatva, mint hogy csak időtöltő legyen, s csak a Serail asszonyainak hagyom azon dicsőséget, hogy mint énekesnek bámultassanak, verseikkel gyönyörködtessenek, táncaikkal mulattassanak

– írja Herepei Gergely 1836-ban,¹⁸ és így folytatja:

...jaj annak a háznak, melynek asszonyai a képzetek világában érzelgnek azalatt, míg a valóságos világban cselekedni kellenék, s a múzsák felkoszorúzására fordítják azon időt s néha még a pénzt is, melyet gyermekeik öltöztetésére és nevelésére kellene fordítaniok.

Mintegy ennek ellentmondva a talpraesett gazdasszony, a cselekvő, adakozó kegyes asszony vonásai helyett mégis egyre elfogadottabbá válik az a nézet, hogy az érzelmi élet intenzitása a feminitás kifejezője. A nőideál az érzékeny, együttérző, jóságos asszony felé változik, és mikor az embert szív és értelem kettősségében látják, a nőiség attribútuma a szív fogalmához rendelt tulajdonságok túltengése. Amit Herepei János 1797-ben ajánl, az egyre nőietlenebbnek látszik a későbbiekben: „erősíték – nehezíttessék – lelkeket, a tanulás, és elmélkedés által – mind addig míg fejek és szívek egyarányuságba jönek”.

Valóságos hadjárat indul a „tudós nő” ellen. 1783-ban Borosnyai Lukács Simeonnál olvasható a tudós nőről való elmarasztaló vélekedés: „Tudom az eleitől fogva való példákából, hogy a tudós asszony nem mindenkor jó asszony, s kivált jó feleség, sőt többnyire mindenkor vagy az olyanokban valami alkalmatlan különösség”¹⁹ – írja, és ezek a mondatok visszaköszöntenek majdnem minden vizsgált XIX. századi beszédben, néha ennél erőteljesebb változatokban is. A tudóskodó nő alakjának megjelenésében persze nemcsak a hagyománynak, hanem a korabeli nővitáknak is nagy szerepük van. Így a nőírók körül zajló vitából származó érvek, megfogalmazások is bekerülnek a beszédekbe, még az egyébként nőpártinak tartott Herepei János is így ír, mikor az erkölcsös asszonybarátot keresi: „Egy Saffot, aki szüntelen a Helikon hegyén járkál, és a borostyán ágakat mint a répa, murok s más kerti veteményeket inkább esméri? Nem, te is tudod, hogy amidőn a Miatyánkbéli utolsó kérést elmondom, a tudósasszony is mindenkor eszembe jut.”²⁰ 1836-ban sem általánosan elfogadottak az írók, bár a gúnyos hangnem eltűnik a róluk szólásból: „Az újabb idők pedig valósággal sok ésszel és kellemmel teljes könyv-szerzőnéket hoztak elő. De ha az igazat meg kell vallani, mind ezek a tudományos világnak semmi különös szolgálatot nem tettek.”²¹

„Légyen okos, de nem tudós” – a női okosságon egyfajta életbölcsséget értenek. Herepei Károlyt idézem 1826-ból:

Az Okosság. E nélkül az Asszony csak egy szép lárva, melynek szépségét mennél inkább szeretjük, annál jobban sajnáljuk. – Az okosságon nem tudományt értek. E kettő két különböző dolog. Okosnak kell, tudósnak nem szabad lenni az Asszonynak. – Az asszonyoknak rendszerént a Természet, egy éles, könnyű, eleven, és helyesen elítélő eszet adott, és soha egy Férfiú-is a jelen lett örömeit nem tudja olyan helyesen kóstolni, s az időnek hasznát nem hajtja úgy-bé, mint egy okos Asszony. – A Férfiú tudománya csak speculatio, csak száraz Theorea, az Asszonynak életbeli okossága van. [...] ...egy könyvek közt penészedett Tudós, minden Sylogismussal nem tud annyit kivinni, mint egy szelíd Asszony természetes okosságával. – De ha már a Tudományokban nem-is engedünk igen széles mezőt az Asszonyoknak, annál tökéletesebbek ők nállunknál a Szív érzéseiben. [...] A szívet nemesíteni célja minden tudománynak, és a mit, mi férfiakul sok bajjal, és tanulás után érünk-el, arra az asszonyokat készen szülte a Természet.²²

A nő és a férfiaknak fenntartott „magasabb tudományok” viszonyán, valamint a nők szépíróként jelentkezésén túl arról is gyakran esik szó, hogy olvasóként hogyan viselkedjek egy nő. Egy 1778-as halotti vers szerint Teleki Eszter francia és német könyvek olvasásából „tanulta kötelességeit”,

De nem szerette az olyan írásokat,
Mellyek mondnak semmit nem érő dolgokat,
Sőt tanítani mérnek rút trágárságokat,
Meg-vesztegetnek sok gyenge olvasókat,
Hanem az melly könyvek a tiszta szíveket

Formállyák, s ki-irtják az úndok vétkeket,
Azoknak forgatta gyorsan leveleket,
Egyenes szívére vette intéseket.²³

Mindvégig jelen lesz a prédikációkban az írások hasznos és káros változata, az erkölcsromboló írásoktól próbálják védeni a tapasztalatlan női olvasót. A románok, az érzékeny irodalom szövegei, azok a könyvek, amelyek a női olvasóközönség megnövekedésének korában közkedveltek voltak, a gyakorlatias, puritán protestáns mentalitású szónokok számára nem a műveltség bizonyítékaiként jelentek meg, hanem olyan irodalomként, amely a gyakorlatban nem működtethető viselkedésmintákat közvetít. Pápai István 1803-ban így vélekedik:

Ha e mostani Asszonyok Tudományáról akarunk ítélni, asztalaikon való Könyveiket kell meg vizsgálunk: azok között pedig többnyire pedig olyanokat találunk, mellyeknek tzeljok az okos értelmet megzavarni, a képzelő tehetséget bé-motskolni, a képzelődést édes álmadozásokkal, áerben épült várakkal eltölteni, az érzékenységeket felettébb megfeszíteni, a vallást betsmérelni, a virtusnak, a kegyességnek fényét homállyosítani. [...] Oh vallyon mikor lesz vége a Románok és érzékeny versek olvasásának, mellyeknek semmi valóság nem felel meg!²⁴

Herepei János 1804-es beszédéből idézek:

Vagynak az asszonyok közt is Don-Quijottok; de én azon nem tsudálkozom, sőt mindent össze-vévé, azon tsudálkozom, hogy nincsenek többen, hogy nem mind azok: mert csupán csak azoknak az ostoba és méreggel tele Románoknak serege, melyet a buta és erkölcstelen mázoló megzsűnés nélkül szaporítván rontani és pusztítani kiküldenek, elégségesek lennének egy [...] semmi nevelés által meg nem világosított [...] lélekben minden okos gondolkodásra és hasznos olvasásra való hajlandóságot, minden jó principiumokat megfojtani, és a helyett abban tisztátalan gondolatokat, megfeszített kívánságokat és a boldogságtól felfordult képzeleteket gerjeszteni. Ezeknek a nyavalyás repülő írásoknak, a vigyázatlan olvasókra való befolyások-által, úgy látszik, az asszonyoknak egész élete, egy Románná változott, és ők semmit figyelmetességre nem méltóztatnak, hanem a mi hajlandóságokat gyönyörködteti, híjábanvalóságoknak hizelkedik, és azt a zabolátlan tsudát, az ő ifjú képzelődéseket a tündérek országain keresztül bámulás és elragadtatások között hordozza.²⁵

A nőknek szóló irodalom tanító funkcióját csupán közvetett módon megvalósító „románok” nyilván nem tudták a korábbi olvasmányok erkölcsnevelő szerepét ugyanúgy betölteni, az elvárásnak is meg kellett változnia, hogy ez a heves elítélő hangnem változzék. Az érzékeny történetek szívművelő funkciójának említésével először egy 1813-ban elmondott beszédben találkoztam: „Melly hasznos az, mikor az ártatlan szűz egy olyan Zseninek munkájából, a ki egyenesen a természet oskolájában tanult, érzel-

met felemelni és nemesen érezni megtanul”, de „a ki tsak a Rómánokból kívánnya meríteni minden tudományát (távol légyen hogy a jó ellen szóljak) ott a lélek úgy szólva a tsuda édesség miatt hal-meg”.²⁶ A nő olvasás által megszerzett műveltsége igen rikán jelenik meg egyértelmű pozitív értéként:

...a legjobb könyveknek olvasása, mikor fontosabb kötelességeitől időt nyert, vólt az ő leg kedvesebb időtöltése. – Sőt midőn a világtól vagy Házától elfoglalva, egyéb időt nem kaphatott, a késő éj magánosságát is, álmától elszakasztva arra fordította, hogy tudni kívánó lelke valami magához való táplálást találjon [...]. Melly gyönyörűség vólt halgatni őtet midőn az olvasottak mellett lelkének fáin eredetiségét is fel fejtette! [...] Az Asszonynak, nem az az elhivatása, hogy rendszerént való Tudós légyen. Ez a férjfi dolga. Az Asszonynak elég ha bölcs arra a mi az ő czélját illeti²⁷

– látjuk, hogy végül mégiscsak a férfiakétól különböző női műveltségről van itt szó.

Ezek a gyászbeszédek tehát értékes dokumentumok a népszerű olvasmányok, az érzékeny irodalom recepciójára nézve is, különösen azért, mert nem szépírók tollából születtek, ilyenként az ítélet kívülállóktól jön. A rétorok szemében az új irodalmi formák haszontalannak, sőt károsnak bizonyultak (itt nyilván nem esztétikai ítéletalkotás történik). Attól tartottak, hogy a kor, és főleg a nők olvasási stratégiái mások, naivabbak, mint amit az új típusú irodalom megkíván, hogy az érzékeny elbeszélést is úgy olvassák, mint egy erkölcsi mintaszolgáltató történetet, nem érzékelik eléggé fikciós voltát, és a szövegekre jellemző érzelmi túlaradást, szenvedélyességet követendő viselkedésmintaként értelmezik. Márpedig olyan nőképet hordoztak ezek az egyre elterjedtebb olvasmányok, amely bizonyos feminin személyiségjegyek szempontjából egyezett a hagyományos nőképpel, amelyet a halotti prédikációk közvetítettek, de emellett olyan viselkedésmintát állítottak a nők elé, amely a prédikátorok szemében életidegennek, valóságtól elrugaskodottnak minősült.

Írónők és árnyékképek. A női műveltség és a halottaskönyv összefüggéseinél maradvra jelezném, hogy nemcsak a nők fölött mondott beszédek tanulságosak, a halotti prédikációk közvetett eszközei is lehetnek a nő reprezentációjának. A XVIII. század közepéről emlétek egy sajátos esetet, amikor a férfi felett mondott beszéden is az asszony árnyékképe vonul végig. Dániel Polixénának (1720–1775) férje, Vesselényi István halálára kiadott halottaskönyvről van szó, amely Kolozsváron jelent meg 1759-ben. A könyvet összeállító özvegy és lánya műveltségének bizonyításaként, demonstrálásaként is olvasható a nyomtatvány. Mert mikből is áll össze a kötet: *Szomorú kesergő versei Vesselényi Polixéna kis-asszonynak, mellyekkel maga és öt kisebb méltóságos testvérei képekben gyenge poézisa szerént [...] édes atyjoknak [...] szomorú halálát kesergő*

Zsibón – a kiadvány ezáltal demonstrálja a női műveltséget és írói képességeket. Következik id. Dániel Istvánnak leányához írt vigasztaló levele – kivételes eset, amikor egy levél is helyet kap a kötetben. Az apa vigasztalás gyanánt saját latin nyelvű kegyességi könyvének, a *Monita paternának* az olvasását ajánlja Dániel Polixénának, melyet Polixéna később magyarra fordított. Úgy tűnik, a nő latin tudása az, ami leginkább jelezni tudja nagy műveltségét. A prédikációk között van latin nyelvű is, de az egyik magyar nyelvű prédikáció szerzője, Szathmári Pap István nem fordítja le a prédikációbeli latin idézeteket, „mellyeket, mivelhogy Deákul-is jól érted, nem-is fordítok”. (Látjuk, hogy az özvegy a beszéd megszólítottja.) Egyebek között ezért is dicséri a halottat a prédikátor: „Polixenáját nemzeted, és mind a Tudományoknak, mind a kegyességnek aczél-tükörévé készíteted.” A másik magyar nyelvű prédikációnak megint Dániel Polixéna a megszólítottja: „Tudjuk a te Isten beszédében és keresztényi maga viselésben való jártas és tudós voltodat, a mellyet közelebb kimutattál ama gyönyörűséges Ethicának született nyelvünkre való hozásában.”²⁸

Az apa búcsúztató versét író Vesselényi Polixéna nemsokára – 1764-ben – meghalt. A kollégium parentáló verséből (*Koporsóban égő szövetnek*) idézek:

Mert olly bölcsességet szívére kerített,
 Mellyel Nagy Nevének Chronikát épített.
 Mert, Bölts Szüléinek serény keze alatt
 Józan Tudománynak Mü-helyébe szállatt, [...]
 Nem volt tanulásban sarkantyú vasára
 Szüksége, de vala erős zabolára.
 Sietett Helikon borostyán halmára,
 Hogy koszorút fűzne ékes homlokára.
 Az hat classisoknak minden rejtekeit
 Vizsgálta, mint bűvár tenger mélyiségeit.

Nymphák forrásának itta bőv vizeit,
 Músák szállásának lakta szép helyeit.
 Látiumban járván vala Ciceróval
 Esméretes, és a nagy hírű Catóval,
 [...] Járt nyugzött lábakon Sappho poetával,
 Társalkodott vala híres Cármentával,
 [...]
 Méltán azért öt tizedik múzsának
 Mondom, s kilenc múzsák rövid summájának,
 Az három gráciák negyedik társának,
 Az öt eszes szüzek bölcs kalaúzának.

„De ezek mellett az asszonyi nemet illető munkákat is éppen nem tágítja vala, hanem mind az ő méltóságos édes attyának, mind pedig azután szerelmes férjének uri házában a gazdaasszonyi hivatalt... folytatja vala.” Kijár ennek a fiatal nőnek a tudomány és művészet szimbolikus helye, amely a tanult férfiakat megilleti egy ilyen alkalmi versben, de ezen túl a tanulás hossz-
szas részletezése azt jelzi, hogy kivételről van szó: egy nő az, akiről mindezt el kell mondani. Az a műveltség, amelyről Vesselényi Polixéna kapcsán beszélnek, a nőt végül is nem emeli ki a női szerepkörökből, a család közegéből, nem sért rögzült határokat, öncélú tudás, melynek gyümölcsöztetéséhez nem teremődhet meg a nyilvánosság.

Még egy halotti prédikációt említenék, amely írónőhöz kapcsolódik. Dukai Takács Judit anyjának, Wittnyédi Theresiának temetése alkalmából, Szombathelyen jelent meg 1811-ben halottaskönyv. Hogy jelenik itt meg a kisasszony: „egyetlen egy remek szülemény”, „okos szelídséggel és a magad ideje beliek között dicséretes szép erkölcsökkel tündöklő kisasszony” – ez nem tartalmaz utalást különösebb műveltségre vagy költői képességekre. Maga a beszéd az asszonyi nemnek való tisztességtétel, azonban nem a női műveltség dicséretét célozza. Az elbúcsúztatásban sor kerül Juditra is, és ez a rész mégiscsak hozzáadhat valamit a majdani költőnőről való ismereteinkhez:

Mi lett édes lányom? szép recés ruháid
Mint hevernek széllyel componált kótáid.
Gyors billegésre lankattak ujjaid,
Reszketnek el-hervadt kedves ajakaid.
Nem papirosrol szól most, látom, muzsikád,
Hanem a szív diktál csak szomorú nótát.

– „ezen igen jeles nevelésű kis-asszony a muzsikában szépen járatos” – így a lábjegyzet. Dukai Takács Judit önéletrajza szerint édesanyja betegágyánál írta első költeményét, de a „forte piano édes zengzete mellett” dallammal kísért verseket már ekkoriban előadott.²⁹ Ha ezek saját szerzeményű énekversek voltak is, a búcsúztató vers szerint ettől csak jó muzsikás híre lett a lánynak, de poétiai híre nem. Ez még nem minősül tudós költészetnek, költőnévé majd csak attól a felavató gesztustól kezdve válik, amelyet más költőnőteremtések mintájára egy férfi, ez esetben Horváth József Elek tesz meg Dukai Takács Judithoz írott verses leveleiben, a poétikai, prozódiai kitüntetéssel és a költői névadással.

1 KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998.

2 Lásd JILL BEPLER, *Women in German Funeral Sermons: Models of Virtue or Slice of Life?*, *German Life and Letters*, 1991, 392–403., Silke LESEMANN, *Frauen in Hildesheimer Leichenpredigten des 17. und 18. Jahrhunderts*, *Hildesheimer Jahrbuch*, 1992, 85–97., Dorothea ROTH, *Das Bild der Frau in der Basler Leichenrede 1790–1914: Erscheinungsformen des bürgerlichen Patriarchats im 19. Jahrhundert*, *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 1993, 5–77.

3 NÉMETH S. Katalin, „Az asszonyi tudós világról” vélekedések a XVIII. század közepén = *A nő az irodalomban. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság zalaegerszegi vándorgyűlése (1984)*, Zalaegerszeg, Zala Megyei Könyvtár.

4 PRAZNOVSZKY Mihály, *Kármán András halotti beszéde*, *Iris*, 1999/3–4, 132–135. Megjegyzendő, hogy ez a beszéd is Wesselényi Zsuzsanna temetéséhez kötődik, akárcsak a Németh S. Katalin által bővebben tárgyalt Csepregi–Turkovics-oráció.

5 A különböző könyvtárakban fellelhető halotti beszédek tengerét egy ilyen összesítő lista segítségével lehetne csak tisztán átlátni. Részleges halottibeszéd-listák jelentek ugyan meg, lásd JAKAB Elek, *Adatok erdélyi írók névtárához a XVII–XVIII. században*, Magyar Könyvszemle, 1881, 299–327. és A XIX. századi erdélyi halotti beszédek bibliográfiájához, Magyar Könyvszemle, 1882, 102–103., DEÁK Miklós, *A halotti beszédek jelentősége és ezek kiválóbb írói az unitárius egyházban a 18-ik század esztendőiben*, *Keresztény Magvető*, 1886, 336–348.

6 SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Emlékbeszéd Perényi Gáborné szül. Ország Ilona felett (1569)*, Sárospataki Református Lapok 1918, 10–11., ford. SZINYEI Gerzson.

7 Magyar főurak temetési ceremóniájáról lásd SZABÓ Péter, *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*, Bp., Magvető, 1989.

8 Kazinczy Ferenc levelezése III. köt., Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1892, 78–79. és 94–96. Köszönettel tartozom Rákai Orso-

lyának, aki felhívta figyelmem a levélrészletre.

9 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. IV. köt., 754.

10 KOZMA Ferenc, *Kozma Gergely unitárius pap és esperes életrajta. Különlenyomat a Keresztény Magvető XI-dik kötetéből*, Kolozsvár, 1876, 36.

11 Uo., 37–38.

12 HORVÁTH Gergely, *Flos fueram florens (Morocz Susanna)*, Kassa, 1734.

13 RÁTH-VÉGH István, *A könyv komédiája*, Bp., Gondolat, 1959.

14 HERPEI Károly, *Az asszonyi virtusok főbb vonásai, melyeket Katsándi 'Susánna' életéből levett, s halálakor kitett a Kis Solymosi Ev. Ref. Templomban H. K. = Két halotti beszéd*, Kolozsváron nyomtatott a Ref. Kollégium betűivel, 1826, 28–29.

15 Uo., 30.

16 HERPEI János, *Az asszonyok jussai* melyeket [...] Gróf Széki Telei Polyxéna [...] temetési tisztességére beszédben szedett [...] H. J., *Víz-Aknai Pap*. Kolozsváron Nyomtatott a Ref. Koll. betűivel, 1797, 45.

17 Uo., 40–41.

18 HERPEI Gergely, *A maga házat jól elrendelő keresztyén asszony = Incze Sára özv. Prof. Méhes Györgyné emléke két halotti beszédben*, Kolozsvár, Ref. Koll., 1836.

19 BOROSNYAI LUKÁTS Simeon, *Jó feleség képe = Temetési oszlop* [...] Bánfi Kata úr-asszonyok [...], Marosvásárhely, Kaprontzai Ádám Priv. Könyv-nyomtató által, 1783.

20 HERPEI János, *Azok a pontok, melyekből az asszonyokat nézni, és meg-ítélni kell* [...] Bánffy Klára temetési tisztességére halotti beszédben M. Vásárhelyen elő-adta H. J. *Víz-aknai Pap = A megkoronázott asszony-ember avagy két halotti tanítások* [...] Bánfi Klára [...] Mvásárhelyi nagy templomban, 1804 nov. 18. Kolo'svárt Nyomtat. a Ref. Kollégium betűivel, 1805, 40.

21 HERPEI Károly, *Az asszonyokról = Incze Sára özv. Prof. Méhes Györgyné emléke két halotti beszédben*, Kolozsvár, 1836.

22 HERPEI Károly, *Az asszonyi virtusok főbb vonásai, melyeket Katsándi 'Susánna' életéből levett, s halálakor kitett a Kis Solymosi Ev. Ref. Templomban H. K. = Két halotti*

beszédék, Kolo'sváron nyomtattott a Ref. Kollégium betűivel, 1826, 36–37.

23 FOGARASI PÁP József, *Minden asszonyi nemet megékesítő keresztyéni igaz virtusoknak [...] példája* (Teleki Eszter), 1778.

24 PÁPAI István, *Az asszonyok igaz dicsérete, melyet megszerzett magának [...]* Szentpáli Ágnes, Kolozsvár, 1803, 13–14.

25 HERPEI János, *Azok a pontok, melyekből az asszonyokat nézni, és meg-ítélni kell [...]* Bánffy Klára temetési tisztességére halotti beszédben M. Vásárhelyen elő-adta H. J. Víz-aknai Pap = *A megkoronázott asszony-ember*, Kolo'svárt Nyomtatt. a Ref. Kollégium betűivel, 1805.

26 BALÓ József, *A serény asszonyi állapot [...]* Tornya Klára urasszonynak [...] utolsó tisztességén [...] elé-adott B. J., Kolo'sváron Nyomtattott a Ref. Coll. Betűivel, 1814.

27 HEGEDÜS Sámuel, *Az Asszonyi Nem Méltósága [...]* Bethlen Rósalia [...] koporsója mellett elmondott [...] H. S. Tordosi Ref. Pap, Nagyenyed, 1832.

28 Lásd PICTET Benedek, *A keresztyén ethicának summás vejeje*, Kolozsvár, 1752.

29 Lásd R. KOCSIS Rózsa, *Dukai Takács Judit élete és költészete*, ELTE Bölcsészdoktori értekezések, é. n.